

uvodnik
razstava
esej
zgodovina
akcija
teorija
predstavitev
intervju
filozofija
forum
prevodi

delavnica docomomo 2005

nataša koselj

Uvod

Med najpomembnejšimi dejavnostmi Docomomo sta izobraževanje in povezava izobraževalnih programov s prakso. Na Fakulteti za arhitekturo v Ljubljani smo aprila 2005 izvedli delavnico pri predmetu prof. dr. Petra Fistra Prenova in konservatorstvo za tretje in četrte letnike. Po uvodnem predavanju o problematiki varovanja arhitekture 20. stoletja pri nas in v svetu so se študenti organizirali v skupine. Vsaka skupina si je izbrala objekt in ga samostojno obdelala, pri čemer so izpolnili tudi Docomomov obrazec za vpis dediščine v register pri Docomomo International v Parizu. S posameznimi skupinami smo obiskali Zavod za varstvo kulturne dediščine, kjer sta nam Tatjana Adamič in Marija Režek Kambič s konkretnimi primeri predstavili delo zavoda. Nekatere objekte, kjer prenova že poteka, smo si ogledali tudi in situ. Tako je bilo v primeru Astre arhitekta Savina Severja, kjer nam je dedič avtorskih pravic Anin Sever, ki sodeluje pri obnovi, prijazno razkazal objekt in razložil vso problematiko prenove. Kjer je bilo možno, so študenti opravili intervju s samim avtorjem arhitekture, npr. z arhitektom Milanom Miheličem o MATC. O Kozolcu Eda Mihevcu smo organizirali okroglo mizo s predstavniki Zavoda za varstvo kulturne dediščine, Fakultete za arhitekturo, Društva arhitektov Ljubljana, MOL, stanovalcev in upraviteljem; na srečanju je skupina študentov predstavila svoje poglede na problematiko prenove. Povzetke nekaterih uspešnih študentskih projektov predstavljamo v članku.

Kozolec

Anna Kravcova, Boštjan Ukmar, Blaž Babnik Romaniuk

Med skelečimi primeri zanemarjenih arhitekturnih spomenikov je gotovo Mihevčev Kozolec ob Slovenski cesti, ki smo si ga izbrali za predmet naše naloge. Namen naloge je določiti primeren, odgovoren poseg v stavbni spomenik, s katerim bi ga ohranjali. Z raziskovanjem stavbe na različnih ravneh – slogovni, urbanistični, arhitekturni, zgodovinski, statiški – smo poskušali razbrati vse lastnosti, zaradi katerih ima stavba položaj spomenika lokalnega pomena. Če želimo uspeti v ohranjanju stavbe kot spomenika, mora vsakršen poseg v celoti spoštovati razbrane vrednote stavbe.

Največjo kakovost vidimo v avtorjevi interpretaciji (ta zahteva prenos "prototipa" v mestno okolje) in ne le posnemanju Le Corbusierovega Unité d'Habitation; utrjevanju in nadaljevanju slovenske arhitekturne tradicije v obravnavi fasadnega plašča in pri tem uporabi slovenskega kamna; prevajanju dveh povsem različnih mestnih zasnov – karejsko zazidavo 19. stoletja in nevezano razmestitvijo stavb modernizma; izraziti mestotvornosti stavbe na točki mesta, ki naj bi dobila velemestno noto; v načelnem prispevku k reševanju stanovanjskega vprašanja družbe (tudi z gostovanjem razstave Stanovanje

za naše razmere leta 1956); ter uporabi ustrezne, a pri nas redke skeletne konstrukcije in drugih tehnoloških rešitev. Kozolec je kot primer sprejema vzora marsejskega bloka pri nas enkraten. Hkrati pa je enkraten primer tudi v širšem evropskem prostoru, saj je edino prekvašenje Unitéja, ki ga lahko označimo za značilno slovensko.

Nadalje je naloga zahtevala preveritev primernosti ali možnosti treh različnih posegov. Skrajni varianti posegov sta prilagoditev stavbe zahtevam lastnikov (zasteklitve balkonov na vzhodni strani, predruugačenje okenskih odprtih, spremembe v zasnovi trgovskih prostorov, pustiti in dopustiti dograditve na strehi) in povrnitev v izvorno stanje (poleg gradiv in detajlov tudi prvotne vsebine prostorov). Med skrajnima variantama najdemo po našem mnenju najprimernejši poseg – doseči prvotno stanje stavbe ob hkratnem omogočanju vsebinske prilagodljivosti, ki jo predvideva stavba. Torej ne pričakujemo ponovne vzpostavitve vrtca in pralnic na strehi ali pa kegljišča v kleti, pač pa le ohranjanje načelne namembnosti delov – javne, mestotvorne vsebine v pritličnem delu, skupne uporabe dela teras in prevladujočega bivanjskega dela. Tako bi ohranili vso bogato tvarinsko izpovednost stavbe in hkrati omogočili njeno vedno bolj velemestno življenje.

Register Docomomo

Prvotno ime stavbe: V dokumentaciji zasledimo nekaj imen: Stanovanjski blok Titova, Stanovanjski blok na Titovi, Stanovanjski blok Gradis 1. M. M. na Titovi cesti, Blok Evropa. Sam arhitekt ga je imenoval "palača Gradis". Stavba je dobila ime "Kozolec" v času gradnje, ko je zaradi pomanjkanja investicij nekaj časa stala nedokončana in je bila vidna le njena skeletna konstrukcija.

Ime arhitekta: Edo Mihevc.

Sodelavci: Statika: ing. Lapajne in ing. Treppo.

Datum naročila: Leta 1953 je podjetje Gradis I. M. M., direkcija Ljubljana, naročilo prof. Edu Mihevcu projekt za izdelavo stanovanjskega bloka ob Slovenski cesti.

Datum dokončanja: 1957.

Naslov: Slovenska 51-53.

Stavbni tip: Poslovno-stanovanjski blok.

Status zaščite: Spomenik lokalnega pomena, EŠD: 8811.

Prvotni namen: Stanovanjski blok s trgovinami v pritličju, restavracijo in klubskimi prostori v prvem nadstropju, vrtcem na strehi, kegljiščem v kleti, na dvorišču naj bi bila postavljena kinodvorana.

Sodobna raba: Poslovno-stanovanjski blok.

Današnje stanje: Upočasnen življenjski utrip v mestu, zapiranje poslovalnic, trgovin. Mestno življenje se seli na obrobje mesta, v t. i. trgovsko nakupoval-

ne centre, ki danes lahko zadovoljijo vse potrošniške potrebe. Spodnji del Kozolca, ki je bil namenjen trgovsko-poslovnemu življenju, se prazni. V prostorih nekdanje restavracije trenutno deluje časnik Finance; spodnji prostori, v katerih so bile nekoč trgovine, so napol prazni.

Problemi ohranjenosti so se pojavili na fasadi in ravni strehi. Fasadni plašč, ki povsem razpada, kazni videz ulice. Kljub kakovostnemu naravnemu kamnu, v katerega je oblečen Kozolec, so neprimerno pritrjevanje plošč in izpušni plini povzročili njegovo razgrajevanje in odpadanje. Lastništvo stanovanj, ki se je po zakonu o denacionalizaciji v celoti razdrobilo med bivše najemnike, je bolj problem kot prednost. Socialna raven je zaradi staranja prebivalcev precej nizka in lastniki sami ne morejo v celoti ustrezno obnoviti bloka. Nekateri lastniki stanovanj so oblikovno neprimerno zastekli balkone, da bi si izboljšali bivalne razmere, ki so se zaradi povečane količine prometa zelo poslabšale.

Splošni opis

Načrtovano

Stavba je bila zasnovana kot desetetažni blok s trgovinami v pritličju, poslovnimi prostori v prvih dveh etažah, tehnično etažo in stanovanji v vseh drugih nivojih.

Na dvoriščni strani je bila predvidena kinodvorana z vhodom s Slovenske ceste preko poudarjenega nadstrešnega vhoda in dvoetažnega preddverja. Nadstrešek je Mihevc oblikoval kot dimenzijsko poudarjen simbol vhoda, ki naj bi bil oblikovni in funkcionalni poudarek (zbiranje obiskovalcev kina pod nadstreškom, human dostop v mestni kino z avtomobilom v primeru slabega vremena itd.).

Pod dvorano naj bi bila garažna hiša, vse skupaj pa naj bi bilo obdano z manjšim mestnim parkom. Zunanji prehod pod preddverjem naj bi omogočal povezavo obeh mestnih parkov. Dovoz z osebnimi avtomobili je bil v osnovni ideji rešen s podvozom pod foyerjem v podzemne garaže pod kinodvorano.

V prvem nadstropju je bila predvidena restavracija z možnostjo širitve na teraso.

Kozolec naj bi imel dve kleti, v katerih bi bili prostori, namenjeni tehnični funkciji objekta (kotlarna, trafopostaja, klimatske naprave, shrambe), ter kegljišče in vsi potrebni sanitarni prostori za obiskovalce kina in kegljišča.

Vhodi v stanovanjske etaže so na dvoriščni strani.

Streha je ravna s tremi dvonadstropnimi kubusi. V njih so garsonjere in sekundarni prostori objekta (sušilnice, pralnice, skupni prostori itd.). Streha ne predstavlja več samo pokrivala objekta, kot zaščita pred vremenskimi nepravilnostmi, temveč ji je bila dodana nova funkcija – funkcija vrta, telovadnice na prostem, vzgoje, bivanja in počitka.

Načrtovana je bila tudi instalacijska etaža, ki naj bi služila horizontalni povezavi vertikalnih vodov kanalizacije, ventilacije, klime, vodovoda in centralne kurjave ter ločevala stanovanjski del od poslovno-trgovinskega. Imela naj bi tudi statično funkcijo kot okrepitev stavbne konstrukcije na mestu, kjer naj bi se v primeru potresa prelomila.

Izvedeno

Stanovanjsko-poslovni trakt z desetimi etažami, od tega 6 stanovanjskih etaž, pritličje, medetaža, inštalacijska etaža in oblikovana streha s tremi kubusi.

Kontekst

Kozolec soustvarja ulico, določa višinski gabarit mestne avenije (Slovenske ceste), oblikuje mestni parter in ustvarja tradicionalno ulico s prepletanjem dogajanja na ulici in dejavnostmi v objektu. Z odmikom od prvotne gradbene črte mestnega tkiva Slovenske ceste je bila predvidena v prihodnosti nova gradbena črta pozidave.

Skeletna konstrukcija in razporeditev inštalacijskih jaškov omogočata prilagodljiv tloris. Premične predelne stene omogočajo povezovanje različnih enot v eno samo in obratno glede na potrebe uporabnika.

Multifunkcionalnost podpirajo tudi fasadni plašč, ki je z ulične strani poudarjen s horizontalnimi potezami, neomejena zunanja (balkon vzdolž celega

objekta) in dvoriščna fasada z okenskimi ter balkonskimi členitvami. O sami fasadi pa ne moremo govoriti kot o fleksibilni, saj odstopanja od zunajne podobe niso bila predvidena. Trije kubusi, ki so vidni, razbijajo monumentalnost in simetričnost na fasadi in v prostoru. Umaknjeni so nazaj, tako da ostaja na strehi dovolj prostora za ureditev bivalnih teras, namenjenih različnim dejavnostim v skladu z Le Corbusierovim konceptom streha-terasa. Trgovsko pritličje je v celoti zastekljeno. Dvonadstropni mezanin povezujejo zunaj vidni okrogli stebri skeleta, med katerimi so steklena polnila.

Pritličje je odprto proti ulici in zaprto proti dvorišču, kar členi blok na javni in zasebni del. Stanovanja so organizirana okrog treh glavnih stopniških lamel, ki so naravno osvetljene, kar vpliva na obliko dvoriščne fasade.

Pri oblikovanju objekta je avtor poskušal združiti tradicionalne in moderne poteze ter pestrost gradiv. V tem obdobju se je že uveljavila uporaba armiranega betona, kar je dalo možnost izbire skeletne konstrukcije za ta čas že kar velikih razponov (pri Kozolcu je uporabljena mreža stebrov 6 x 6) in svobodne fasade. "Vse to je podprl tudi razvoj gradbeništva. Kaže se v prizadevanjih, da bi industrijske metodologije v arhitekturi pripeljali do večje uporabljivosti (polmontažna in montažna zidava), ali v poudarjanju tehnično-tehnoloških prednosti sodobnega gradbeništva. (...) Tudi se je dokončno uveljavil žlezobeton; ne le v konstruktivni funkciji, ko so s skeleti in zavesnimi zidovi prvič pričeli zavestno premagovati togost in brezličnost dotlej prevladujoče čiste prizmatične arhitekturne telesnosti, marveč prav tako s poudarjanjem estetike vidnega betona (...)" V nasprotju s svojim vzornikom Le Corbusierom je Mihevc svojo hišo oblekel v različne materiale. Za glavno in bočni fasadi je uporabil apnenec – kirmenjak (svetlosiv, drobnozrnat istrski kamen z valovito teksturo), triasni črni apnenec z Drenovega griča, zgornjekredno apnenčevno brečo iz Rubije in pohorski čizlakit. Trije monolitni, okrogli (prevrtani) stebri, ki podpirajo nadstrešek, so iz pohorskega tonalita. Dvoriščna fasada, konzolni nadstreški, stropovi na balkonih so grobo ometani in različno pobarvani. Nosilni stebri v priličju so obloženi z mozaičnimi ploščicami. Element oblikovanja fasade so tudi luči.

Vrednotenje

Socialno: Množična stanovanjska gradnja; spodbujanje kolektivnosti; skeletna konstrukcija in razporeditev inštalacijskih jaškov omogočata fleksibilen tloris, različne variacije stanovanj (od garsonjere do 4-sobnega s kabinetom). Možno je tudi združevanje posameznih stanovanjskih enot, dvostransko orientirana stanovanja, dva balkona na stanovanje.

Kulturno in estetsko: Mestotvorni objekt, ki je s pritličjem vključen v funkcijo glavne ulice; parter komunicira z ulico in ima trgovsko-poslovno dejavnost; skeletna konstrukcija omogoča fleksibilen tloris; povezovanje in združevanje posameznih enot; fleksibilna fasada.

Kratka biografija: Edo Mihevc je bil rojen v Trstu leta 1911, umrl pa je leta 1985 v Portorožu. Leta 1936 je diplomiral na oddelku za arhitekturo na Univerzi v Ljubljani pri prof. Plečniku. 1941-1945 je imel visoke vojaške funkcije. Leta 1945 je postal načelnik gospodarskega odseka v Trstu. Po vojni je delal na Ministrstvu za industrijo Slovenije. 1946 je postal izredni profesor na Šoli za Arhitekturo v Ljubljani. 1958-1981 je bil redni profesor za stanovanjske in industrijske stavbe, opremo prostora in kompozicijo. Nekaj projektov: Lito-stroj, tovarna in šola (z arhitektom Gregoričem), Ljubljana 1947; Tovarna Intex, Kranj 1948; Stanovanjski blok Lito-stroj, Ljubljana 1948-1950; Poslovna stavba Impex, Ljubljana 1953-1955; poslovno-stanovanjski blok Kozolec, Ljubljana 1953-1957; stanovanjski bloki Belvedere, Koper 1958; poslovna stavba Metalka, Ljubljana 1959-1963; hotelski kompleks, Portorož 1964-1967.

Literatura

Bernik, S., *Slovenska likovna umetnost 1945/1978*, Moderna galerija, Arhitekturni muzej, Mladinska knjiga, Ljubljana 1979
Hrausky, A., Koželj, J., *Arhitekturni vodnik po Ljubljani*, Rokus, Ljubljana 2002
Jenger, J., *Le Corbusier – arhitektura, ki vznemirja*, DZS, Ljubljana 1998

Kalčič, I., *Edo Mihevc, arhitekt in učitelj ljubljanske šole za arhitekturo*, FAGG – šola za arhitekturo, Ljubljana 1993

Kladnik, D., *Ljubljanske metamorfoze*, Luxuria, Ljubljana 1991

Kralj Pavlovec, J., *Edo Mihevc – urbanist, arhitekt in oblikovalec*, magistrska naloga, Fakulteta za arhitekturo, Ljubljana 1999

Kresal, J., *Gradiva v arhitekturi. Učbenik za arhitekto*, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo, Ljubljana 2002

Korošec, B., *Ljubljana skozi stoletja*, Mladinska knjiga, Ljubljana 1991

Kravcova, A., Lazič, A. M., *Hibridi Ljubljane*, raziskovalni referat, Fakulteta za arhitekturo, Ljubljana 2003

Mihelič, B., *Vodnik po Ljubljani*, DZS, Ljubljana 1994

Pirkovič, J., *Morfologija mesta in ljubljanski urbanizem*. Zbornik za umetnostno zgodovino, Ljubljana 1998

Polič, M., Čuk, M., Musek, J., Umek, L., Umek, P., Tušak, M., *Ekopsihološka raziskava življenja v mestu*, Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Ljubljana 1984
Savnik, R., *Krajevni leksikon Slovenije*, II. knjiga: Jedro osrednje Slovenije in njen jugovzhodni del, DZS, Ljubljana 1971

Žižič, B., *"Arhitekturni principi v razvoju mestnega prostora Ljubljane – Srednjeveško obdobje"*, AR, 2003, št. 1

Ustni viri

Klavir

Tomaž Budkovič, Matej Štefanac

Stavba stoji na Bavarskem dvoru, ob križišču Tivolške, Dunajske in Slovenske ceste s Trgom OF. Zgrajena je bila v letih 1972-78 po načrtih arhitekta Milana Miheliča s sodelavci, ki je projekt pridobili z zmago na natečaju leta 1970. Sestavljena je iz dveh kletnih etaž, pritličja in dveh nadstropij. Nosilna konstrukcija kleti, v kateri so telefonske centrale in strojnica s klimatskimi napravami, je v celoti iz armiranega betona, v nadstropjih, kjer so pisarne, pa pretežno iz jekla. Zasnovana je po principu skeleta, kar omogoča fleksibilno izrabo notranjosti. Vertikalnih podpornih elementov je šest (dva armiranobetonska cilindra, ki stavbo zavetrujeta tudi horizontalno in služita kot prezračevalna jaška, ter štiri jekleni stebri). Zunanje stene pritličja so v veliki meri iz prozornega stekla. Nadstropja so prav tako obložena s steklom, le da je to refleksno in točkovno pritrjeno. Ta obloga se subtilno odziva na svetlobne spremembe in v prostoru ustvarja raznolike efekte. Gabarit nadstropnega dela sega precej čez gabarit pritličja, s čimer je dosežen vtis, da prostor pod nadstropji prosto teče. Streha je ravna. S tal vidni strešni objekti (npr. zaključki armiranobetonskih cilindrov) so oblikovani kvalitetno in domiselno. Notranjost stavbe je v nadstropjih zaradi celostenske zasteklitve relativno dobro osvetljena, kljub temu je zaradi globine prostorov tudi podnevi potrebno dodatno umetno osvetljevanje. Objekt je postavljen preko Cigaletove ulice in igra vlogo povezovalca ter umirjevalca konflikta med masivno, horizontalno Telekomovo stavbo (arhitekt Oton Gaspari) in vertikalno stolpnico istega podjetja. Grob poseg v ulični prostor je arhitekt omilil z lahkotno in transparentno zasnovo ter pešaškim prehodom v pritličju.

Zgradba predstavlja prehodni element med stavbami na stavbni liniji Trga OF in Masarykove ter (nedokončano) Miheličevo pozidavo Bavarskega dvora. MATC pogosto primerjajo s Fosterjevo Willis Faber and Dumas v Ipswichu v Veliki Britaniji. Avtor zanika takšno zgledovanje in pojasnjuje, da sta stavbi konceptualno zelo različni.

Za stavbo so značilni jasno definirani in berljivi stavbni členi ter kvalitetni avtorski detajli (aluminijasti zaključni venci, jekleni stebri, jeklene stopniščne rame itd.). Zunanost je dobro ohranjena, medtem ko je originalna oprema notranjosti v glavnem že uničena.

Register Docomomo

Prvotno ime stavbe: Mednarodna avtomatska telefonska centrala (MATC).

Ime arhitekta: Milan Mihelič.

Sodelavci: Tomaž Goršič, Kamilo Kolarič; statika: Jože Jaklič in Franci Kržič.

Datum naročila: 1972.

Datum dograditve: 1978.

Naslov: Cigaletova ulica 15, Ljubljana.

Stavbni tip: Poslovna stavba, P+2.

Status zaščite: Status varovanja v prostorskih aktih, EŠD: 14296.

Prvotni namen: Poslovni prostori Pošte.

Pomembnejše spremembe: Zapiranje prehodov skozi pritličje, zamenjava notranje plasti refleksne steklene opne, odstranitev večjega dela avtorske notranje opreme (svetil, pohištva itd.).

Sodobna raba: Poslovni prostori Telekomoma.

Današnje stanje: Zaradi primerno izbranih materialov in kvalitetne izdelave je zunanost stavbe dobro ohranjena. Drugače je z notranjostjo, ki je bila med zadnjo, strokovno sporno prenovno (o njej avtor uradno ni bil obveščen, izvršena pa je bila kljub nasprotovanju nekaterih uglednih strokovnjakov) močno predrugačena.

Notranjo plast dvoplastne steklene refleksne fasade so odstranili ter nadomestili z novo. Medtem ko se je prvotno ta sloj dalo odpirati in čistiti medprostor, zdaj to ni več mogoče, saj so nova stekla fiksno nameščena. Prav tako so odstranili grelce, ki so ogrevali medprostor med slojema fasade in tako preprečevali nastajanje kondenza. Odstranjen oz. zamenjan je bil tudi dobršen del avtorske notranje opreme (svetila, pohištvo itd.).

Dogajanje v okolici tej subtilni stavbi prav tako ni naklonjeno. Pešaška prehoda (in s tem Cigaletova ulica) skozi pritličje sta skoraj popolnoma zaprta s kamnitim zidcem in množico parkiranih vozil. Na zapiranje tega prostora je v pogovoru opozoril tudi Mihelič. Poleg tega so nam še pred kratkim pogled na zgradbo delno zakrivali reklamni panoji, ki pa so zdaj odstranjeni.

Opis

Splošni opis: Stavba stoji na Bavarskem dvoru, ob križišču Tivolske, Dunajske in Slovenske ceste s Trgom OF. Zgrajena je bila v letih 1972-78. Sestavljena je iz dveh kletnih etaž, pritličja in dveh nadstropij.

Kontekst: MATC je postavljena med masivno, horizontalno Telekomovo stavbo (arhitekt Oton Gaspari) in vertikalno stolpnico istega podjetja (pred obnovo, ki je oba objekta vizualno nekoliko poenotila, je bila njena vertikalna usmeritev še bolj izrazita). Ker sta obe stavbi ortogonalni, se je arhitekt odločil, da glavno pročelje zgradbe zasnuje mehko, organsko zaobljeno in s tem centralo jasno diferencira od stavb, na kateri se ta navezuje. Ta diferenciacija je še poudarjena s skrbno oblikovanimi stiki med obema obstoječima ter novim objektom. Tudi uporaba stekla, ki se subtilno odziva na svetlobne spremembe ter s svojo transparentnostjo omogoča brisanje meje med zunanjim in notranjim prostorom, novo stavbno telo še dodatno loči od obstoječih, pri katerih je meja med zunanostjo in notranjostjo jasno postavljena. Že omenjeno lebdenje nadstropij zgradbo prav tako razlikuje od sosed, ki "trdno stojita na tleh".

Zaradi povezave dveh, z ulico ločenih stavb je objekt postavljen preko Cigaletove ulice. Ta grobi poseg v ulični prostor je arhitekt omilil s tem, da je zgradbo zasnoval lahko in transparentno, v pritličju pa je skozi speljal pešaška prehoda. Razlog, da je Mihelič stavbo MATC oblikoval tako, kot jo je, tiči tudi v njegovih načrtih za ureditev Bavarskega dvora, s katerega pozidavo se je ukvarjal že od zmage na urbanističnem natečaju leta 1963. Njegovi načrti predvidevajo postavitev niza s steklom obloženih stolpnic z ekscentričnimi armiranobetonskimi jedri vzdolž Tivolske ceste in parka OF (edina realizirana stavba tega projekta je stolpnica S2). Te stavbe ne bi sledile gradbeni liniji, ki jo določata stavbi Vzajemne in Telekomoma, pač pa bi se zvrstile vzdolž proti centru zamaknjene in nekoliko proti severu zarotirane osi, približno vzporedne s Tivolsko cesto. Njihovi stekleni kubusi ne bi bili poravnani v fiksno linijo, pač pa bi se igrivo zamikali. Za stavbo Kozolec Eda Miheveca je arhitekt predvidel z mestotvornim programom napolnjeno pešaško ulico, vzporedno s Slovensko cesto, ki bi se zaključila v obstoječi pasaži ob kavarni Evropa. V tem načrtu je MATC prehodni element med stavbami, postavljenimi na gradbeno linijo Trga OF in Masarykove ceste, ter sproščeno zazidavo, ki jo predlaga Mihelič. Hkrati je oblikovana tako, da se nam s trga OF odpira

pogled na območje predvidene pešaške cone za Mihevčevim blokom. Ker ostaja arhitektov načrt za območje Bavarskega dvora, ki je bil kljub mnogim popravkom v 90. letih razveljavljen, v glavnem nerealiziran in ga nove zidave (palača REI) celo negirajo, je vloga, ki jo je Mihelič na tem območju namenil MATC, vprašljiva.

Vrednotenje

Kulturno in estetsko: Gre za prvo visokotehnološko stavbo v Ljubljani, polno domiselnih in sofisticiranih avtorskih detajlov (aluminijasti venci, inovativno oblikovani jekleni stebri, stopniščne ograje itd.).

Splošna ocena: MATC lahko uvrstimo med ikone slovenske arhitekture preteklega stoletja. V času svojega nastanka je bila deležna velikega zanimanja ter visokih ocen strokovne javnosti doma (v bivši Jugoslaviji) in v svetu. Glavni razlogi, zaradi katerih bi jo bilo treba uvrstiti med zaščiteni kulturno dediščino, so:

- stavba se s svojo obliko in zasnovo zelo dobro prilagaja/podreja prostoru in tvori "most" med dvema izrazito nasprotno usmerjenima zgradbama;
 - objekt predstavlja uspešen prenos globalnih arhitekturnih trendov na lokalno raven in specifične probleme lokacije rešuje z arhitekturnimi prijemi, ki so bili v tistem času najsodobnejši;
 - zgradba je polna domiselnih in sofisticiranih avtorskih detajlov, vrednih ohranitve;
 - zaradi uporabe najsodobnejših tehnologij, materialov in detajlov tistega časa je stavba zanimiva tudi z zgodovinsko-tehnološkega vidika.
- Za ohranjanje same stavbe in ambienta, ki ga ta ustvarja, pa je (bo) treba izpolniti nekatere pogoje. Glavni med njimi so:
- ohranjanje originalnih dimenzij objekta,
 - ohranitev refleksne steklene fasade in s tem efekta, ki ga ustvarja,
 - ohranjanje vseh kvalitetnih avtorskih detajlov in opreme,
 - zagotavljanje neoviranega pretoka pešcev skozi prehoda v pritličju,
 - pravilno dimenzioniranje in umeščanje morebitnih novogradenj v okolici stavbe.

Kratka biografija: Milan Mihelič se je rodil 20. julija 1925 v Dolenjih Lazih pri Ribnici. V Ribnici je končal osnovno šolo. V Ljubljani se je vpisal na realno gimnazijo, ki jo je zaradi udeležbe v NOB končal 1946. Isto leto je začel študirati na ljubljanski Fakulteti za arhitekturo, študij nadaljeval v Pragi (1947/48) in dokončal v Ljubljani v seminarju prof. E. Ravnikarja 1954. Takoj po končanem študiju se je pridružil skupini arhitektov, ki se je ukvarjala z načrtovanjem kompleksa ljubljanskega Gospodarskega razstavišča. Hkrati s tem se je loteval nalog iz grafičnega oblikovanja in opazno prispeval k pionirskemu poglavju sodobnega oblikovanja pri nas. Od 1962 je deloval kot vodilni projektant in dolgoletni direktor za projektiranje pri podjetju Konstrukta v Ljubljani, od 1981, ko se je Konstrukta združila z AB arhitektnim birojem, pa je eden glavnih projektantov te organizacije. Od 1963-1967 je bil predsednik Zveze arhitektov Slovenije.

Mihelič je naročila za večino stavb, ki so bile uresničene po njegovih načrtih v Sloveniji in Jugoslaviji, dobil z zmagami na natečajih. Njegova dela so bila v središču zanimanja slovenske, jugoslovanske in tuje strokovne publicistike in kritike. Samostojno je razstavljal v Ljubljani, Sarajevu, Wrocławu, Mexicu in Beogradu. Njegove pomembnejše skupinske razstave so: Contemporary Yugoslav Architecture, Novejša slovenska arhitektura, Slovenska likovna umetnost, 11 istaknutih arhitekata Jugoslavije, Slovenija: 9 arhitektov. Mihelič je dobitnik več pomembnih arhitekturnih in kulturnih nagrad (Borbina zvezna nagrada za arhitekturo 1968, novosadska oktobrska nagrada 1972, Župančičeva nagrada 1973, Prešernova nagrada 1976). Leta 1981 je postal izredni, 1987 pa redni član SAZU. Med njegove pomembnejše stavbe sodijo: stanovalske stolpnice v Savskem naselju v Ljubljani, lastna hiša v Ljubljani, veleblagovnica Supermarket v Osijeku, vrstne hiše v Šempetru pri Gorici, hala C na Gospodarskem razstavišču v Ljubljani, poslovna stavba Konstrukte v Ljubljani, bencinski servis ob Prešernovi cesti v Ljubljani, veleblagovnica Stoteks

v Novem Sadu, poslovna stolpnica pri Bavarskem dvoru v Ljubljani, stanovalska stolpnica v Kersnikovi ulici v Ljubljani, mednarodna avtomatska telefonska centrala v Ljubljani, veleblagovnica Slovenijales v Ljubljani, župna cerkev Sv. duha v Novih Stožicah v Ljubljani.

Literatura

20. stoletje: arhitektura od moderne do sodobne: vodnik po arhitekturi, več avtorjev, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Ljubljana 2001

Bernik, S., *Arhitekt Milan Mihelič*, Arhitekturni muzej, Ljubljana 1980

Hrausky, A., Koželj, J., *Arhitekturni vodnik po Ljubljani: 100 izbranih zgradb*, Rokus, Ljubljana 2002

Sinteza, št. 50-52, 1980

Slovenija: 9 arhitektov, več avtorjev, Piranesi, Ljubljana 1996

THŠ

Domen Bergoč, Mitja Zorko, Tibor Toplek

Trgovska hiša Šiška arhitekta Bonče je bila v času nastanka nagrajena s strokovnimi priznanji za arhitekturo. Ta so zadevala predvsem kvaliteto tlorisne in prerezne zasnove ter inovativno oblikovanje posameznih delov. Mnogo truda je bilo usmerjenega v zasnovo gradbene konstrukcije, kar je značilnost tedanjega časa v svetovnem merilu. Z urbanističnega vidika projekt kvaliteto dopolnjuje modernistično tržno središče Šiške v Ljubljani. Oblikovanje arhitekturnih detajlov in doslednost izvedbe govorita o zelo predanem odnosu avtorja do projekta. Morda so bili nekateri detajli nekoč visoko tehnološke izvedbe, danes pa jim pravimo "low-tech"...

Prvotna oblika arhitekture se ni ohranila. Naseljevale so jo različne stranke, zato je njen videz neenoten. Ponekod so zamenjali okna, drugod nadstreške, tu so dodali betonski dostopni podest, tam nove prezračevalne rešetke, tovrnega dvigala ni več, ohranjeno je le eno od štirih stopnišč. Armirani beton kot osnovno gradivo ter nosilec puristično socialnega pomena je dokaj trajen, videz je starosti primeren. Na nekaterih mestih (Citrus) je letos dobil krovno barvo sramotnih barvnih odtenkov. Nekoč vzorčen primer socialne, inteligentne arhitekture po štiridesetih letih doživlja zlorabe zaradi pomanjkanja kulture lastnikov ali najemnikov. A sledi originalnih likovnoarhitektonskih ter urbanističnih kakovosti so še vedno vidne. Med njimi izstopajo struktura fasade (zavrti steber, izložba), obešeno stopnišče, zlati rez v delitvi oken, drevesna struktura podpor terase, rafiniran stik s tlemi in nebom. Posebno arhitekturno-oblikovalsko vrednost smo pripisali motivu izmaknjenega stebra. Gre za pomemben poskus avtorja, da z intelektualnim vložkom iz gradbeništva napravi arhitekturo.

V prihodnje bo fluktuacija na Celovski cesti verjetno naraščala. Ob simbiozi trgovsko-poslovne ponudbe in pretoka ljudi vidimo upravičen razlog za ohranitev javnega značaja, lege in višine zgradbe. Menimo, da je dosežek arhitekta Miloša Bonče danes možno nadgraditi in z vsem spoštovanjem predstaviti mestu. Predlagamo, da se objekt aktivno prenovi in sodobnemu trgu ponudi konkurenčne poslovne prostore. Avtor prenove naj ukrepa po strokovni presoji in z vso odgovornostjo do dediščine. Najpomembnejši se nam zdita vzdolžni fasadi, ki pa dejansko nista več ne celoviti ne enotni. Ohranimo lahko torej le nekaj originalnih rastrov pročelja, drugo pa interpretiramo s svežim arhitekturnim posegom. Stavbo lahko na primer širimo na sever ali jug, saj s svojo zasnovo narekuje prav to. Če pa komu uspe vrniti poslopju prvotni obraz in sorodno vsebino, pa to dejanje pozdravljamo!

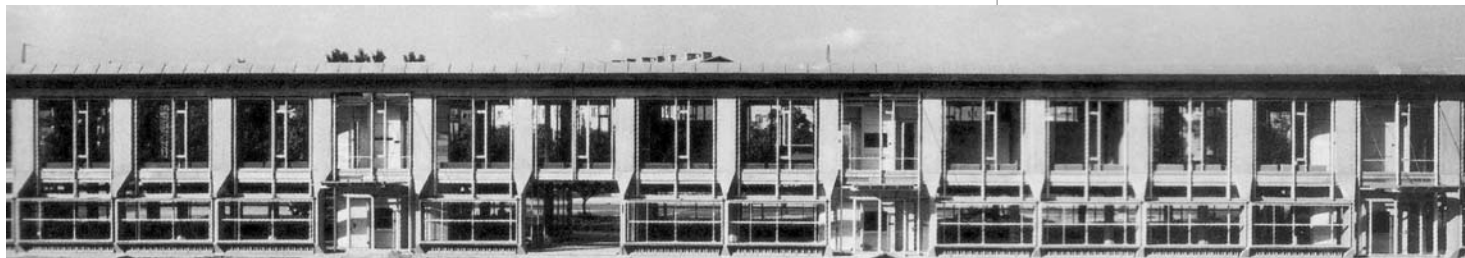
Opraviti imamo z ostanki obdobja slovenske moderne arhitekture 60. let. Poznavalec lahko na primeru Trgovske hiše Šiška opazi neposreden izkaz Ravnikarjeve šole – delček v mozaiku slovenske kakovostne arhitekturne zgodovine. Po naši presoji Bončeva THŠ ne sme izginiti.

Register Docomomo

Prvotno ime stavbe: Trgovski center Šiška (THŠ).

Ime arhitekta: Miloš Bonča.

Sodelavci: statik: Mitja Kilar; načrtovalec urbanistične postavitve: France Rihtar.

Datum naročila: 1960.

Datum dograditve: 1964.

Naslov: Celovška 111, 1000 Ljubljana.

Stavbni tip: Paviljon.

Status zaščite: Status varovanja v prostorskih aktih, EŠD: 14293.

Prvotni namen: Trgovska hiša.

Pomembnejše spremembe: Odstranitev treh krožnih stopnišč in servisnih jeder, programska sprememba.

Sodobna raba: Trgovine, deloma tudi nezasedeni prostori.

Današnje stanje: Konstrukcija je v zadovoljivem stanju ohranjenosti, interier ni ohranjen.

Opis

Splošni opis: Stavba obsega klet, pritličje in nadstropje. Prosti tloris z linijo stebrov v vzdolžni osi tlorisa in servisnimi jedri ob vhodih. Pasažni preboj, štirje avtonomni vhodi, volumen stavbe je neprekinjeno povezan v celoto. Železobetonska skeletna konstrukcija. Stebri na obodu se obračajo ustrezno potrebam – v pritličju je naprej obrnjena ožja, v nadstropju pa širša stranica, a je pri tem prerez stebra vedno enak, tudi v prehodu med etažami. Podpore terase preidejo iz dveh v osem podpor in nato v rebrasto oblikovano ploščo. Obešene betonske stopnice v dveh etažah. Viseča fasada.

Kontekst: Višja zazidava (stolpnice, bloki, občinska palača, hotel, Kino Šiška), Celovška cesta.

Vrednotenje

Socialno: Spomenik časa, občinsko središče – generator javnega utripa, mestotvornost.

Kulturno in estetsko: Avtorska, zgodovinska, arhitekturna vrednost.

Splošna ocena: Nagrada Prešernovega sklada, 1965, Nagrada Saveza arhitekata Jugoslavije, 1965.

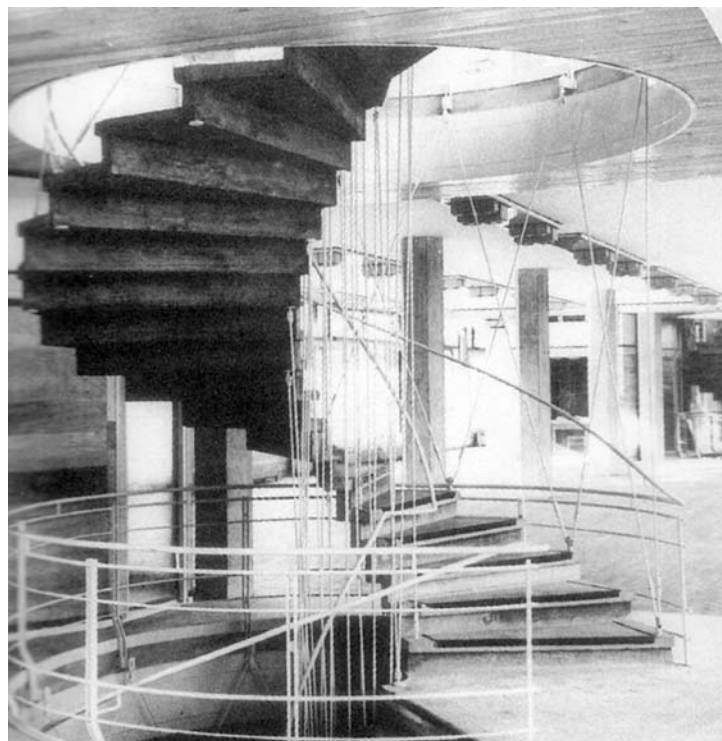
Kratka biografija: Miloš Bonča se je rodil 29. maja 1932 v Ljubljani. V rojstnem mestu se je tudi izšolal – na realni gimnaziji je maturiral leta 1950, študij arhitekture je končal na oddelku za arhitekturo FAGG v seminarju prof. Edvarda Ravnikarja. Po diplomi 1958 se je isto leto izpopolnjeval na Švedskem. Na fakulteti za arhitekturo v Skopju je leta 1979 doktoriral iz arhitekture. S pedagoškim delom na "Ljubljanski šoli za arhitekturo", ki se mu je docela posvetil, je začel leta 1960 kot asistent, za docenta je bil izvoljen leta 1967, za izrednega profesorja za predmet Družbene zgradbe II leta 1980, za rednega profesorja leta 1985. Ta predmet zavzeto predava še danes, je mentor splošnega in usmerjenega seminarja za arhitekturo, bil je tudi predstojnik katedre za arhitekturo. Prav tako je bil predavatelj in mentor na podiplomskem in doktorskem študiju. Za uspešnost pri pedagoškem delu je prejel več uglednih nagrad in priznanj. Profesor Bonča je uspešno deloval tudi kot znanstveni delavec in raziskovalec na področju arhitekture in urbanizma, kar je uspešno povezoval s svojim pedagoškim in načrtovalskim delom in o izsledkih odmevno predaval tako na matični ustanovi kot tudi zunaj nje na fakultetah, seminarjih, kongresih, delavnicah.

Literatura:

AB, 2000, št. 149-150

Bernik, S., *Arhitektura Miloša Bonče*, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Ljubljana 2002

Sinteza, 1965, št. 2

Astra

Denis Rován, Tadej Renar, Jan Šavli, Bojan Fratina

Prostor kompleksa Astre za Bežigradom v Ljubljani je bil stoletja, vse do druge svetovne vojne pretežno agraren, k njegovi identiteti pa največ prispeva Dunajska cesta, edina stalnica tega območja v zgodovini. Kljub bližini mesta se tu niso razvijala naselbinska jedra niti ni posameznih primerov arhitekture, ki bi lahko dali arhitekturno identiteto temu prostoru. S širitvijo Ljubljane v zadnjih šestdesetih letih pa se prostor načrtno urbanizira in dobi identiteto, nastalo na risalnih mizah urbanistov in arhitektov.

Kompleks Astra dobi v svojem času eno glavnih vlog v razvoju Bežigrada, dela velikomestne Ljubljane. Ni le ena prvih zgradb z novim programom in novim okvirom fizičnih dimenzij, marveč postane zgled za nadaljnji razvoj okraja z enkratnim vzorcem gosto pozidanih visokih stavb, ki delujejo kot kulise in dajejo vpadnicam urbani značaj; v drugem, proizvodnem pasu se gabarit zniža in nato preide v pas individualnih hiš. Enkratni arhitekturni izraz obdobja šestdesetih se najbolj manifestira ravno v Severjevi Astri (v tem času postane zelo pomembno tudi avtorstvo zgradbe), ker združuje vse značilnosti, po katerih prepoznamo "paradigme" v arhitekturi 60. let v Sloveniji. Takrat je arhitektom v zgradbah uspelo združiti svetovno arhitekturno usmeritev s pridihom aktualnosti, s podedovanim znanjem graditeljev iz prejšnjih rodov ter stoletnim izročilom (anonimnega) stavbarstva na Slovenskem.

Pri obravnavani zgradbi lahko ves čas sledimo jasni, s konstrukcijo podprti arhitekturni ideji, ki ostaja razpoznavna od prvih skic na papirju do današnjih dni. Kot kvalitetne lahko omenimo ob vpadnici raztezajoče se stavbno telo, novo gabaritno merilo in razgibanost, izredno skeletno konstrukcijo, domiselno oblikovane fasade različnih arhitekturnih in vsebinskih delov, odličnost pri načrtovanju detajlov ter iznajdljivost pri njihovi izvedbi. Manj uspešna se zdita izbor programa, ki je v tej obliki preživet in kliče po redefiniciji, ter izbor nekvalitetnih materialov, ki po četrtoletja kličejo po zamenjavi z boljšimi, trajnejšimi. Osnovni izbor vidnega betona, stekla in fasadnega kamna ocenjujemo kot kvaliteten, vendar uporabljene vrste tehnološko ne ustrezajo več. Problemi kompleksa so še pomanjkanje parkirnih mest, neurejenost soseske ter razdrobljena lastniška struktura.

Kar se tiče programske usmeritve, se je zgradba, ki oblikovno povsem ustreza prostoru, znašla na prelomnici. Če bi ji določili ustrezen program, bi lažje sanirali tudi tistih nekaj arhitekturnih anomalij. Ker je eden najopaznejših problemov, pristop in parkiranje, praktično nerešljiv in se trgovinski programi selijo na obrobje, predlagamo bolj mestotvoren in hkrati bolj hibriden program, ki ne potrebuje nujno dostopa z avtomobilom. Takšen program bi bila lahko knjižnica. Redni obiskovalci (študentje, dijaki, učenci itd.) prihajajo z avtobusom, skladiščnih površin je v prostornih kletih dovolj, stavba veleblagovnice bi bila odprt oddelek – del knjižnice s čitalnico v svetlem drugem nadstropju, ena izmed stolpnic pa zaprt oddelek. Druga stolpnica bi lahko ostala pisarniška, paviljon na severu pa bi zadovoljil vse potrebe trgovskega programa. Kompleks Astra je torej objekt, ki ga je treba po oblikovni plati tankočutno varovati, saj gre za pomnik "zlatih" časov slovenske arhitekture.

Register Docomomo

Prvotno ime stavbe: Poslovni stolpnici Astra in Commerce z veleblagovnico. V idejnih fazah načrtovanja se pojavlja zgolj skrajšano ime Astra.

Ime arhitekta: Savin Sever.

Sodelavci: Statika: ing. Davorin Žitni, risarka: teh. Meta Deu.

Datum naročila: 1962.

Datum izvedbe: 1970.

Naslov: Dunajska cesta 47-53.

Stavbni tip: Poslovno-trgovski objekt.

Status zaščite: Status varovanja v prostorskih aktih, EŠD: 14297.

Prvotni namen: Poslovni stolpnici z recepcijami v pritličju, veleblagovnica s skladišči in garažami v kleti, trgovski paviljon.

Pomembnejše spremembe: Prestavitev vhodov v blagovnico, zamenjava izložbene opne v pritličju veleblagovnice, odstranitev večjega dela avtorske

notranje opreme veleblagovnice, pregraditev pritličij stolpnic.

Sodobna raba: Poslovna (pisarne različnih najemnikov in lastnikov v stolpnicih) in trgovska (trgovina v kleti in pritličju objekta veleblagovnice).

Današnje stanje: Fasadni pas obeh stolpnic je kvalitetno obnovljen, preno-vo/obnovo notranjosti (prepuščeno veliki stihiji preoblikovanja) upočasnjuje velika razpršenost lastniške strukture. Izguba trgovskega programa zavira preno-vo veleblagovnice in trgovskega paviljona.

Opis

Splošni opis: Kompleks sestavljajo stolp-nici Astre in Commerca, nižja stavba veleblagovnice med njima in trgovski paviljon na severu. Celota obli-kuje del načrtovanega bežigrajskega središča in upo-števa urbanistično zamisel širitve mestnega središča proti severu, ki je temeljila na vzdolžnih program-skih in strukturnih pasovih. Načrtovani urbanistični kompleks Astre pa ni bil nikoli v celoti izveden (neizvedena 2. faza).

Parcela je dolga skoraj 200 metrov in široka le 17 metrov. Arhitekt jo poskuša čim bolj racionalno zapolniti s stavbnim telesom (kar pomeni odklik od izročila tega prostora). Pri oblikovanju zunanega prostora se odloči narediti na južnem delu, ob živahnem križišču Dunajske in Linhartove, ploščad, nekakšno vstopno točko v kompleks. Podhod povezuje ta trg z drugo stranjo vpadnice (Plava laguna), obenem pa s čistino arhitekt doseže boljše preglednost križišča.

Kontrastna kompozicija dveh vertikal in vmesne hori-zontale jasno določa prostor. Vertikali ritmično defini-rata nov pomen širšega območja, zleknen, zaprt volu-men pa poudarja usmerjenost ceste. Na kompleksu sledimo igri polno-prazno oziroma vertikal-hori-zontala. Funkcija tudi tu narekuje tloris in vizualno pojavnost objektov, množica detajlov potrjuje inovativnost načr-tovalca, material in poudarje-no strukturiranje postanejo bistveni označeval-ci lupine.

Kontekst: Značilnost bežigrajske arhitekture so ves čas velikanske dimenzije objektov ob Dunajski cesti, ki so se tu začeli pojavljati bodisi zato, ker v me-stu ni bilo prostora (včasih), bodisi zato, ker za to tam ni bilo potrebe oziroma je bilo s konstrukcijskega vidika to nevarnejše (južno od Ljubljanskih vrat bar-janska tla stolpnic ne prenesejo).

Arhitekturno tipiko, ki se je razvila za Bežigradom, lahko opišemo kot idejo urejanja vpadnic, ki je prišla iz seminarja prof. Ravnikarja. Vpadnice je ovred-notila kot prometne kanale, ob straneh gosto pozidane z visokimi stavbami, ki delujejo kot kulise in dajejo vpadnicam urbani značaj. V drugem, proizvo-dnem pasu, naj bi se gabarit znižal in nato prešel v pas individualnih hiš. To-da ta vzorec je bil nakazan le na kareju v okolici kompleksa Astre, kasneje pa je bil s porušenjem Učnih delavnic tudi tu uničen.

Vrednotenje

Socialno: Programsko: Veleblagovnice (Astra je ena prvih) v tistem času v tem prostoru pomenijo novo obliko druženja in – kako daljnovidno! – postajajo vse pomembnejša oblika preživljanja prostega časa. Javno življenje se seli v pritličja kompleksov in v podhode pod vpadnico.

Prostorsko: Skeletna konstrukcija in zato odprt tloris imajo izreden prostorski (in tudi programski) potencial in omogočajo raznotere načine koriščenja pro-stora.

Kulturno in estetsko: Program Astre je bil vse od začetka mestotvoren in je tako nagovarjal središče Bežigrada. Trgovsko-poslovni program je torej eden izmed tvorcev ideje o novem, mestnem merilu ob dunajski vpadnici. Sprva si-cer deluje (tako programsko kot tudi s svojo likovno pojavnostjo) kot tujek, a le zato, ker postavlja merilo za nadaljnje arhitekturno-urbanistične procese v tem prostoru. Sedaj je namreč "samo" ena izmed palač ob Dunajski cesti. Prav tako postane drzna armiranobetonska gradnja (konstrukcija je verjetno najpomembnejši motiv Severjevih zgradb) prototip za tovrstne palače za Bežigradom. Kompleks Astra je tako nekakšen oče vseh podobnih komple-ksov ob dunajski, pa tudi ob drugih vpadnicah. V šestdesetih na novo postav-lja kriterije glede likovnega izraza in vsebine.

Splošna ocena: Prešernova nagrada 1971.

Kratka biografija: Savin Sever je bil eden najvidnejših Ravnikarjevih študentov, kasneje pa najvidnejši predstavnik generacije 60. let. Diplomiral je leta 1955 kot sodelavec pri projektu Ljudske pravice.

Dunajska cesta (takrat Titova) je bila najpomembnejši del Severjevega opusa, njegova os ustvarjanja. Tu je leta 1963 realiziral Učne delavnice ZGM, zatem stolpnici Astra in Commerce z veleblagovnico, kasneje tudi Tiskarno Mladinska knjiga, Center AMZ in Merkurjev paviljon.

Literatura

"Arhitektura 60. let v Sloveniji", AB, posebna izdaja, 1995

Dolenc, M., *Savin Sever arhitekt / Savin Sever architect*, Nuit, Ljubljana 2003

Fister, P., *Arhitekturne krajine in regije Slovenije*, Ministrstvo za okolje in prostor RS, Zavod RS za prostorsko planiranje, Ljubljana 1993

Fister, P., *Glosar arhitekturne tipologije*, Ministrstvo za okolje in prostor RS, Zavod RS za prostorsko planiranje, Ljubljana 1993

Hrausky, A., *Arhitekturni vodnik po Ljubljani: 100 izbranih zgradb*, Založba Rokus, Ljubljana 2002

Kobe, J., "Razmišljanje v skicah", AB, 2003, št. 161-162

Korošec, B., *Ljubljana skozi stoletja: mesto na načrtih, projektih in v stvarnosti*, Založba Mladinska knjiga, Ljubljana 1991

Perko, D., *Slovenija – pokrajine in ljudje*, Založba Mladinska knjiga, Ljubljana 1998

Perko, D., *Geografski atlas Slovenije: Država v prostoru in času*, DZS, Ljubljana 1998

MOL, *Pogledi na Ljubljano: Ideje o razvoju, urbanistična anketa*, MOL, Ljubljana 2001

Vodopivec, A., "Paradigme 60. let", AB, 1997, št. 137-138

"Poslovni stolpnici Astra in Commerce", *Sinteza*, 1968, št. 10-11

www.evidenca.org, www.dars.si, www.izum.si,

<http://kremen.arso.gov.si/NVatlas>, www.cobiss.si, www.ljubljana.si,

www.dnevnik.si

Ustni viri: konzultacije z dr. Natašo Koselj; pogovor z Aninom Severjem v Astri, Ljubljana, maj 2005; razgovor na Zavodu za varstvo naravne in kulturne dediščine, Ljubljana, maj 2005

Razstave: razstava Savin Sever arhitekt v Mestni galeriji, Ljubljana, april 2005

